

З вопыту падрыхтоўкі “Слоўніка французскіх запазычанняў у беларускай мове”

Вядома, што слоўнікавы склад мовы развіваецца галоўным чынам за кошт унутраных рэсурсаў – у выніку ўзнікнення новых слоў пры дапамозе словаўтваральных сродкаў, актуалізацыі ўстарэлых намінацый, сэнсавага пераўтварэння існуючых адзінак і г. д. Узбагачэнне слоўнікавага складу можа адбывацца не толькі за кошт рэсурсаў роднай мовы, але і запазычанняў з іншых моў. У слоўнік любой мовы ўваходзяць як родныя (спрадвечныя) словы, так і запазычаныя.

Працэс узаемадзеяння моў распаўсюджваецца на розныя ўзроўні моўнай сістэмы (фаналагічны, марфалагічны, лексічны, семантычны і сінтаксічны), але найбольш прадуктыўным ён з’яўляецца ў галіне лексікі, дзе ў першую чаргу адлюстроўваюцца ўсе перамены, якія адбываюцца ў жыцці грамадства: рост прамысловасці і сельскай гаспадаркі, гандлю і транспарту, развіццё навукі і тэхнікі, літаратуры і мастацтва і г. д. Неабходнасць бесперапыннага папаўнення слоўнікавага складу новымі словамі выклікае таксама перамены ў сацыяльна-эканамічным і культурным жыцці народа. Вось чаму лексічная сістэма з’яўляецца самай пранікальнай для запазычанняў.

У слоўнікавым складзе сучаснай беларускай мовы налічваецца шмат слоў іншамоўнага паходжання, у тым ліку і галіцызмаў (слоў французскага паходжання). У беларускім мовазнаўстве гэтаму пытанню ўдзялялася пэўная ўвага (аб чым гавораць прысвечаныя запазычанням з іншых моў навуковыя працы, наяўнасць этымалагічных слоўнікаў і г. д.), але адсутнічаў адзіны слоўнік, які ўвабраў бы ў сябе па магчымасці ўвесь пласт французскіх запазычанняў і паказаў бы сферы ўжывання гэтай лексікі ў беларускай мове.

Намі быў выдадзены невялікі “Слоўнік французскіх запазычанняў у беларускай мове” (Мінск, 1998), які выкарыстоўваўся ў навучальным працэсе пры напісанні курсавых, дыпломных і магістэрскіх работ, пры параўнанні ў навуковых даследаваннях асобных лексіка-семантычных пластоў у французскай і беларускай мовах і г. д. Пазней з’явіліся іншыя лексікаграфічныя даведнікі па іншамоўнай лексіцы ў беларускай мове, найбольш значным з якіх быў “Слоўнік іншамоўных слоў” А.М. Булыкі ў 2-х тамах (Мінск, 1999). Але наспела патрэба, на наш погляд, у кампактным лексікаграфічным даведніку такога тыпу, які мог бы стаць дапаможнікам для ўсіх тых, хто актыўна займаецца вывучэннем беларускай мовы, міжмоўных кантактаў і менавіта даследаваннем французскіх запазычанняў у складзе беларускай мовы.

Пры падрыхтоўцы “Слоўніка французскіх запазычанняў у беларускай мове” мы выкарысталі ўсе даведнікі па іншамоўнай лексіцы ва

ўсходнеславянскіх мовах, і ў прыватнасці ў беларускай мове (у больш значнай меры “Слоўнік іншамоўных слоў” А.М. Булыкі), а таксама навуковыя і перыядычныя выданні, творы беларускай мастацкай літаратуры і г. д., каб даць максімальна поўны пералік галіцызмаў у беларускай мове.

Прапанаваны ўвазе карыстальнікаў слоўнік падае не толькі французскія запазычанні¹⁴, але і наогул словы французскага паходжання, якія ўжываюцца ў беларускай мове.

Неабходна адзначыць, што многія словы французскага паходжання, якія ўжываюцца ў розных еўрапейскіх мовах (англійскай, нямецкай, галандскай, польскай і інш.), сталі, па сутнасці, інтэрнацыяналізмамі. Адносна крыніц запазычвання, асабліва лексікі інтэрнацыянальнага ўжывання, часта вядуцца спрэчкі. Напрыклад, некаторыя даследчыкі слова *бюджэт* адносяць да нямецкіх запазычанняў ва ўсходнеславянскіх мовах. У навуковых працах іншых даследчыкаў гэта слова небеспадстаўна кваліфікуецца як французскае запазычанне.

Польскім запазычаннем часам лічыцца слова *берэт*, у той час як слоўнікі іншамоўных слоў разглядаюць яго як галіцызм. Словы *банкет*, *журы* амаль ва ўсіх этымалагічных слоўніках ідэнтыфікуюцца як французскія запазычанні, але маюць месца і выпадкі аднясення іх да англіцызмаў. Такі разнабой у вызначэнні крыніц запазычання адных і тых жа слоў з’яўляецца звычайнай з’явай. У лінгвістычнай літаратуры, як вядома, няма адзінага разумення тэрміна “крыніца лексічнага запазычання”. Яго разумеюць па-рознаму, у залежнасці ад уліку такіх фактараў, як генетычная прыналежнасць запазычання да лексічнага складу якой-небудзь мовы, асаблівасці формы і значэння, непасрэднасць і апасродкаванасць кантакта мовы, з якой запазычваецца слова, з мовай-рэцыпіентам. Асноўная цяжкасць пры вызначэнні запазычання заключаецца ў тым, што многія з такіх слоў аднолькава гучаць ў розных мовах, а ў мове-рэцыпіенце яны падвяргаюцца ў асноўным усім тым змяненням, што і свае спрадвечныя словы, таму не заўсёды ўдаецца дакладна вызначыць паходжанне таго або іншага слова. У такім выпадку, форма слова¹⁵, яго семантыка могуць служыць крытэрыямі для вызначэння паходжання іншамоўнага слова. Але, акрамя фармальных (знешніх) і семантычных (унутраных) прызнакаў, якія з’яўляюцца ўласна лінгвістычнымі фактарамі стратыфікацыі іншамоўных слоў, часам прыходзілася ўлічваць таксама і экстралінгвістычныя фактары. Яны даюць магчымасць устанавіць паходжанне запазычанага слова ў сувязі з гісторыяй той рэаліі, якую яно азначае. Так, слова *імпрэсіянізм* лічыцца французскім запазычаннем на той падставе, што *імпрэсіянізм* як мастацкая

¹⁴ Запазычаннем лічым тыя словы, якія стабільна ўвайшлі ў лексічны склад беларускай мовы і ўжываюцца побач са спрадвечнай лексікай, у пераважнай большасці яны амаль нічым не выдаюць свайго іншамоўнага паходжання.

¹⁵ Пад тэрмінам “форма слова” тут маецца на ўвазе сукупнасць яго фанетычных, акцэнталагічных, марфалагічных і часткова словаўтваральных характарыстык.

плынь зарадзіўся ў Францыі ў канцы 60-х гг. XIX ст. З улікам экстралінгвістычных фактараў без цяжкасці можна выявіць французскае паходжанне такіх слоў, як *каньяк* (ад назвы французскага горада Каньяк), *бешамель* (ад імя прыдворнага Бешамеля караля Людовіка XIV, які ўпершыню прыдумаў падліву з такой назвай) і інш.

Такі комплексны падыход да вылучэння запазычанай лексікі дае падставу адносіць да слоў французскага паходжання ў беларускай мове як генетычна французскія словы, так і словы, што цалкам або некаторымі сваімі марфемамі ўзыходзяць да другіх моў, але ў беларускую мову прыйшлі з формай і значэннем, характэрнымі для французскай.

Крыніцазнаўчай асновай слоўніка паслужылі Фундаментальная картатэка Адзела лексікалогіі і лексікаграфіі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Нацыянальнай АН Беларусі; Тлумачальны слоўнік беларускай мовы (т. 1-5. Мінск, 1977 – 1984); Слоўнік іншамоўных слоў А.М. Булыкі (т. 1-2. Мінск, 1999); Беларуска-рускі слоўнік (2-е выд., перапрац. і дап.; рэд. акадэмік АН Беларусі К.К. Атраховіч (Кандрат Крапіва), т. 1-2), а таксама ўсе тлумачальныя слоўнікі рускай мовы, слоўнікі іншамоўных слоў, этымалагічныя слоўнікі, шматлікія фундаментальныя энцыклапедычныя, этымалагічныя, літаратурныя і гістарычныя слоўнікі французскай мовы, акрамя таго шырока выкарыстоўваліся слоўнікі нямецкай, польскай, лацінскай і старажытнагрэчаскай моў. Адносна структуры слоўніка неабходна адзначыць, што ў яго ўключана амаль уся зафіксаваная ў названых вышэй крыніцах лексіка французскага паходжання. Усяго ў слоўніку пададзена звыш 3 000 слоў.

Не заўсёды ўключалася ў слоўнік вузкаспецыяльная лексіка, аднак у яго склад увайшлі тэрміны, якія дзякуючы поспехам у развіцці навукі і тэхнікі атрымалі даволі шырокае распаўсюджанне ў сучаснай мове.

Не ўвайшлі ў дадзены слоўнік рэдкаўжывальныя словы, устарэлыя, а таксама словы, якія з’явіліся ў беларускай мове ў апошнія гады або зусім нядаўна і яшчэ не зарэгістраваны нарматыўнымі слоўнікамі беларускай мовы.

Не ўключаліся ў слоўнік і тыя словы французскага паходжання, якія пачалі ў апошнія гады ўжывацца ў сродках масавай інфармацыі ў публіцыстычных і іншых выданнях, а таксама “модныя” словы-аднадзёнкі, якія маюць беларускія эквіваленты.

У слоўніку не адлюстроўваюцца словы французскага паходжання характэрныя для старабеларускай мовы, а таксама вузкамясцовыя дыялектызмы.

У той жа час у слоўнік уключаны новыя словы французскага паходжання, якія пачалі актыўна ўжывацца ў апошні час, а ў Тлумачальным слоўніку беларускай мовы (Мінск, 1977 – 1984) адсутнічаюць.

Усе адабраныя для тлумачэння словы з’яўляюцца загаловачнымі ў слоўнікавых артыкулах і размешчаны ў алфавітным парадку. Загаловачныя словы прыводзяцца ў пачатковай форме: назоўнікі – у назоўным склоне

адзіночнага ліку (за выключэннем тых, якія ўжываюцца толькі ў множным ліку), прыметнікі – у назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду, дзеясловы – у форме інфінітыва.

Пасля загаловачнага слова ў дужках даецца этымалогія (паходжанне) слова. Этымон гэтага слова падаецца лацінскім шрыфтам з указаннем першакрыніцы. Звесткі аб мовах-пасрэдніцах прыводзяцца толькі ў тых выпадках, калі ёсць дастатковыя навуковыя падставы.

Загаловачныя словы-амонімы пазначаюцца арабскімі лічбамі зверху справа:
Ажур¹ і *ажур²*.

Пры розных значэннях загаловачнага слова і французскага слова, якое паслужыла крыніцай запазычвання, у найбольш цікавых (з пункту гледжання аўтара) выпадках апошняе даецца з тлумачэннем:

Бержарэта (франц. bergerette = *літар.* маленькая пастушка) ‘старадаўняя французская танцавальная песенька пастаральнага характару’.

Калі французскае слова, дадзенае ў этымалагічнай даведцы, супадае ў значэнні з загаловачным, яно не тлумачыцца:

Балюстрада (франц. balustrade).

Паміж прыведзенымі ў дужках двума іншамоўнымі адпаведнікамі загаловачнага слова (словам-пасрэднікам і словам-крыніцай), а таксама калі ў этымалагічнай даведцы, прыводзіцца і слова, ад якога ўтварылася запазычанне, звычайна ўжываецца прыназоўнік «ад»:

Авіяцыя (франц. aviation, ад лац. avis = птушка).

Авантурыст (ад франц. aventuriste) ‘чалавек, схільны да авантур, беспрынцыповы дзялок, прайдзісвет’.

У лацінскіх словах, у сувязі з тым, што аснова іх па назоўным склоне не заўсёды можа быць яснай, прыводзіцца побач форма роднага склону, якая выяўляе чыстую аснову слова:

Варыянт (франц. variante, ад лац. varians, -ntis = які змяняецца).

Да слоў, утвораных ад уласных імён, у этымалагічнай даведцы, акрамя прозвішча асобы, ад якога паходзіць слова, па магчымасці падаюцца гады яе жыцця і тлумачыцца род дзейнасці:

Галіфэ (ад G. Galliffet = імя французскага генерала (1830–1909));

Габелен (франц. gobelin = ад імя парызскага фарбавальніка шэрсці J.Gobelin).

Пры наяўнасці арфаграфічных ці словаўтваральных варыянтаў, якія па алфавіту займаюць месца побач, аўтар лічыць мэтазгодным падаць іх у адным артыкуле (шрыфт загаловачнага слова) праз коску:

Табурэт, табурэтка (франц. tabouret) ‘род мэблі для сядзення ў выглядзе круглай або квадратнай формы без спінкі’.

Калі загаловачнае слова мае сінанімічны тэрмін беларускага паходжання, то апошні падаецца ў канцы тлумачэння іншамоўнага слова пасля кропкі з коскай звычайным шрыфтам:

Катастрафізм (франц. catastrophisme, ад грэч. катастроφή = пераварот, знішчэнне) ‘вучэнне, паводле якога развіццё зямной кары і арганічнага свету адбываецца ў выніку перыядычных сусветных геалагічных катастроф і патопаў, што наступаюць пасля трывалага перыяду спакою; тэорыя катастроф’.

У тых выпадках, калі гэта магчыма, робіцца пераклад састаўных частак іншамоўнай першакрыніцы:

Клавікóрды (франц. clavicorde, ад лац. clavis = ключ + грэч. χορδή = струна).

Калі ж слова складзена з самастойных лексічных адзінак або словаўтваральных элементаў, якія пададзены ў слоўніку асобна, адсутнасць указання на мову-крыніцу перад другой лексічнай адзінкай можа сведчыць аб тым, што яна паходзіць з той жа крыніцы, з якой і першая:

Газабетóн (франц. gaz + béton).

Пры складаных словах, утвораных ад дзвюх асноў або самастойных слоў, адсутнасць указання на мову перад другім словам сведчыць і аб тым, што немагчыма з упэўненасцю сказаць, з якой мовы-крыніцы яно паходзіць:

Газаоперáтар (франц. gaz + opérateur).

Калі слова складзена з самастойных лексічных адзінак, прычым адна з іх французскага паходжання, а другая адносіцца да іншай мовы, у этымалагічнай даведцы, акрамя кампанентаў складання, падаецца адзнака аб мове-крыніцы кожнай з гэтых адзінак (калі гэта бяспрэчна вядома):

Газакáмера (франц. gaz + італ. camera).

Розныя значэнні ў мнагазначных словах пазначаюцца арабскімі лічбамі з дужкай. Пасля кожнага прамога значэння падаецца (пры наяўнасці) адпаведнае пераноснае.

Падрыхтаваны слоўнік дазваляе спадзявацца, што дадзенае даследаванне паслужыць пэўным укладам у вывучэнне праблемы міжмоўных кантактаў, менавіта запазычанай лексікі ў беларускай мове.

На думку аўтара, праца будзе садзейнічаць таксама далейшаму павышэнню культуры беларускай літаратурнай мовы.